DEMOCRITUS UNIVERSITY of THRACE

selected papers of the 10th International Conference of Greek Linguistics

Edited by

Zoe Gavriilidou
Angeliki Efthymiou
Evangelia Thomadaki
Penelope Kambakis-Vougiouklis

Komotini 2012

Οργανωτική Επιτροπή Συνεδρίου
Organizing Committee

Zoe Gavriilidou
Angeliki Efthymiou
Evangelia Thomadaki
Penelope Kambakis-Vougiouklis

Γραμματειακή Υποστήριξη
Secretarial Support

Ioannis Anagnostopoulos
Maria Georganta
Polyxeni Intze
Nikos Mathioudakis
Lidija Mitits
Eleni Papadopoulou
Anna Sarafianou
Elina Chadjipapa

ISBN 978-960-99486-7-8

Τυπογραφική επιμέλεια

Νίκος Μαθιουδάκης
Ελένη Παπαδοπούλου
Ελίνα Χατζηπαπά

Σχεδιασμός εξώφυλλου

Νίκος Μαθιουδάκης

Copyright © 2012
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Democritus University of Thrace

Εργαστήριο Σύνταξης, Μορφολογίας, Φωνητικής, Σημασιολογίας, *+ΜόρΦωΣη* ΔΠΘ
Laboratory of Syntax, Morphology, Phonetics, Semantics, *+MorPhoSE* DUTH

Διεθνές Συνέδριο Ελληνικής Γλωσσολογίας
International Conference of Greek Linguistics
www.icgl.gr

ΣΗΜΑΣΙΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΩΝ ΜΕΤΑΦΟΡΑΣ ΧΩΡΙΣ ΚΥΡΙΟΛΕΞΙΑ ΣΕ ΧΡΗΣΗ: *ΕΠΩΜΙΖΟΜΑΙ ΤΙΣ ΕΥΘΥΝΕΣ, ΑΦΥΠΝΙΖΕΙ ΣΥΝΕΙΔΗΣΕΙΣ*

Παρασκευή Θώμου
Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ελλάδα
vthomou@edc.uoc.gr

ABSTRACT

In this paper we are dealing with metaphorical predicates for which the language synchronically does not develop literal collocability. Since metaphoric presupposes non metaphoric, the question arising is how non metaphoric is non-existent in language collocability. We opt for a semantic decomposition of these predicates based on their semantic features. Motivation of metaphor in such cases is detected in the semantics of the predicates, namely, in their secondary semantic features.

Λέξεις κλειδιά: μεταφορά, κυριολεξία, κινητοποίηση (motivation) μεταφοράς, συμφραστικότητα (collocability), λεξική σημασία

1. Εισαγωγή

Θέμα της συγκεκριμένης εργασίας αποτελούν ρηματικές φράσεις σε μεταφορική χρήση, οι οποίες στη συγχρονία της γλώσσας δεν παρουσιάζουν αντίστοιχη κυριολεκτική χρήση. Η συλλογή γλωσσικού υλικού κατέδειξε ότι πολλές από αυτές τις ρηματικές φράσεις περιέχουν ένα λόγιο στο σχηματισμό ρήμα:

(1) επωμίζομαι, αφυπνίζω, ενστερνίζομαι

Η μεταφορά (metaphor), σε εννοιακό επίπεδο, αποτελεί τρόπο σκέψης και σύλληψης του κόσμου. Πρόκειται για τη δημιουργία αναλογίας ανάμεσα σε μία συγκεκριμένη έννοια και σε μία αφηρημένη έννοια (Lakoff 1993). Η αφηρημένη έννοια προσλαμβάνεται με τους όρους της συγκεκριμένης έννοιας.
Στο επίπεδο γλωσσικής παραγωγής, οι γλωσσικές αποδόσεις, οι ρηματικές φράσεις, με αναφορά στη συγκεκριμένη έννοια αποτελούν τις κυριολεκτικές χρήσεις, ενώ οι ρηματικές φράσεις με αναφορά στην αφηρημένη έννοια αποτελούν τις μεταφορικές χρήσεις. Το γλωσσικό υλικό που μας απασχολεί παρουσιάζει την εξής ιδιομορφία: ενώ χρησιμοποιείται μεταφορικά, συγχρονικά δεν εμφανίζει αντίστοιχη κυριολεκτική χρήση.

(2) επωμίζομαι τις ευθύνες – *επωμίζομαι το σάκο

2. Περιγραφή γλωσσικών παραγωγών

Το γλωσσικό υλικό μας αποτελείται από ρηματικές φράσεις, στις οποίες το ρήμα σχηματίζεται με λόγιο πρόθημα. Η μεταφορική χρήση των φράσεων αυτών θα μπορούσε να αποδοθεί στο λόγιο σχηματισμό των ρημάτων και συνακόλουθα στην περιορισμένη χρήση τους. Οι μονάδες όμως που μας απασχολούν αποτελούν διαφανείς στη σημασία περιπτώσεις λέξεων με πρόθημα, δηλαδή, η σημασία του ρήματος που προκύπτει δεν έχει υποστεί αλλοιώσεις. Η σημασία της ρήματος που προκύπτει είναι συνάρτηση της σημασίας που φέρει το πρόθημα και της σημασίας που φέρει το δεύτερο λέξημα. Για παράδειγμα, η μονάδα *επωμίζομαι*, φέρει τη σημασία «έχω κάτι στον ώμο».

In Z. Gavriilidou, A. Efthymiou, E. Thomadaki & P. Kambakis-Vougiouklis (eds), 2012,
Selected papers of the 10th ICGL, pp. 806-814. Komotini/Greece: Democritus University of Thrace.

Με αυτά τα ρήματα, τα οποία είναι διαφανή στη σημασία, σχηματίζονται ρηματικές φράσεις, ρηματικά κατηγορήματα, τα οποία παρουσιάζουν μόνο μεταφορική χρήση. Τέτοια διαφανή στη σημασία ρήματα, τα οποία παρουσιάζουν αυτή τη συμπεριφορά είναι τα εξής[1]:

(3) ***επωμίζομαι*** *τις ευθύνες*
αφυπνίζει *συνειδήσεις*
αποκρυσταλλώνω *την άποψή μου*
ενστερνίζομαι *απόψεις, ιδέες*
επιρρίπτω *ευθύνες*
καταπολεμώ *τη λοίμωξη*
καταπνίγω *τα αισθήματά μου, την εξέγερση*
διαφωτίζω *τα δεδομένα*

Η αναζήτηση ανάλογων μη μεταφορικών, κυριολεκτικών, φράσεων προσκρούει σε μη αποδεκτά παραδείγματα:

(4) * επωμίζομαι το σάκο
* αφυπνίζω το παιδί
* αποκρυσταλλώνω ένα αντικείμενο

Η αποκλειστικά μεταφορική σημασία και χρήση αυτών των ρημάτων οδηγεί, όπως είναι λογικό, σε περιορισμένη συμφραστικότητα (collocability) του ρήματος με πολύ λίγα ουσιαστικά. Τα ρηματικά κατηγορήματα που προκύπτουν αποτελούν, λόγω της περιορισμένης συμφραστικότητας, λεξικές συνάψεις[2] (lexical collocations) της Νέας Ελληνικής. Οι συγκεκριμένες συνάψεις ανήκουν σαφώς στο δύσκολο και απαιτητικό λεξιλόγιο της ελληνικής αλλά όχι σε ειδικά, τεχνικά λεξιλόγια, συγκεκριμένων επιστημονικών κλάδων.

Οι λεξικές συνάψεις που μας απασχολούν απαρτίζονται από ένα λόγιο στο σχηματισμό ρήμα, του οποίου όμως η σημασία είναι διαφανής, και από ένα ουσιαστικό το οποίο αναφέρεται σε αφηρημένη έννοια:

(5) *νοοτροπία, άποψη, ιδέα, δεδομένα,* κ.ά.

Οι έννοιες αυτές σχετίζονται με τη νόηση, τα συναισθήματα και συνήθως φέρουν παραπάνω από μία διαστάσεις σημασίας ανάλογα με το γλωσσικό περιβάλλον που εμφανίζονται:

(6) ενστερνίζομαι την *ιδέα* σου (ιδέα: άποψη, γνώμη)
για μια *ιδέα* ζούμε (ιδέα: ιδανικό)

Σε αυτές τις λεξικές συνάψεις διαπιστώνεται μεταφορική χρήση χωρίς αντίστοιχη κυριολεκτική χρήση. Το ερώτημα είναι πώς αποδίδεται γλωσσικά η κυριολεξία σε αυτές τις περιπτώσεις. Η κυριολεξία, το μη μεταφορικό, αποδίδεται γλωσσικά ως εξής:

Α. με ομόθεμο λεξιλόγιο

(7) δια**φωτίζω** κάποιον (μεταφορά)- **φωτίζω** τον κήπο (κυριολεξία)

(8) κατα**πνίγω** το θυμό μου (μεταφορά)- το νερό **έπνιξε** τα ζώα (κυριολεξία)

Β. με διαφορετικό λεξιλόγιο

(9) **επωμίζομαι** τις ευθύνες (μεταφορά)- **βάζω** την τσάντα στον ώμο (κυριολεξία)

---

[1] Για τη συλλογή του γλωσσικού υλικού χρησιμοποιήθηκε το Ιορδανίδου και Πανταζάρα (2010). *Χτίζω λέξεις: Πώς σχηματίζονται οι νεοελληνικές λέξεις*. Τα παραδείγματα φράσεων αντλήθηκαν από το «Σώμα ελληνικών κειμένων» (Γούτσος 2003) και από τα λεξικά γενικής χρήσης (Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής, Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας).

[2] Στις λεξικές συνάψεις παρατηρείται εξάρτηση του ενός στοιχείου από το άλλο, η οποία πραγματώνεται με την περιορισμένη δυνατότητα λεξικής εναλλαγής του ρήματος ή του ουσιαστικού (αντικειμένου) με συνώνυμες λέξεις (βλ. Θώμου 2006).

(10) **αποκορυφώνεται** η αγωνία (μεταφορά)- **ανεβαίνω** την κορυφή του βουνού (κυριολεξία)

Γ. ενώ το επίθετο χρησιμοποιείται μόνο μεταφορικά, το ομόθεμα ρήμα χρησιμοποιείται και μεταφορικά και κυριολεκτικά

(11) **αφοπλιστικό** βλέμμα (μεταφορά)-***αφοπλιστικό** μαχαίρι (κυριολεξία: δεν υπάρχει)
ενώ
(12) **αφοπλίζω** το συνομιλητή (μεταφορά)- **αφοπλίζω** τους εχθρούς (κυριολεξία)

2.1 Διαχρονική εξέταση των ρημάτων

Θα ήταν διαφωτιστική η ετυμολογική προσέγγιση των συγκεκριμένων ρημάτων στα κατηγορήματα που μας ενδιαφέρουν. Όλες οι ρηματικές λεξικές μονάδες που εξετάζουμε μαρτυρούνται, σύμφωνα με το Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής, είτε από τα αρχαία χρόνια (αφυπνίζω 〈 *ἀφυπνίζω*, επιρρίπτω 〈 *ἐπιρρίπτω*, καταπολεμώ 〈 *καταπολεμῶ*, καταπνίγω 〈 *καταπνίγω*, εξατμίζω 〈 *ἐξατμίζω*) είτε από τα ελληνιστικά (επωμίζομαι 〈 *ἐπωμίζομαι*, ενστερνίζομαι 〈 *ἐνστερνίζομαι*, διαφωτίζω 〈 *διαφωτίζω,* αποκορυφώνω 〈 *ἀποκορυφῶ*, αποτυπώνω 〈 *ἀποτυπ(ῶ)-ώνω*) είτε από τα μεσαιωνικά (αποκρυσταλλώνω 〈 *αποκρυσταλλοῦμαι*).

Η σημασία όμως που έφεραν εκείνη τη χρονική περίοδο ήταν κυριολεκτική και προέκυπτε από τη διαφανή σημασία του ρήματος:

(13) *ἀφυπνίζω*: σηκώνω τινά από τον ύπνον (Λεξικό Σταματάκου)
ἐπιρρίπτω: ρίπτω τι επί τινός ή κατά τίνος (Λεξικό Σταματάκου)
καταπολεμῶ: καταβάλλω πολεμών, κατανικώ εν πολέμω (Λεξικό Σταματάκου)
ἀποκορυφῶ: σχηματίζω κορυφή, κάμνω σουβλερόν, καταλήγω σε κορυφή (Λεξικό Σταματάκου και ΛΚΝ)
αποκρυσταλλοῦμαι: γίνομαι πάγος (ΛΚΝ)
καταπνίγω: πνίγω, σβήνω (ΛΚΝ)
διαφωτίζω: φωτίζω, φέγγω (τριτοπρόσωπο: ξημερώνει) (Λεξικό Κριαρά)

Η συνθήκη της διαφανούς σημασίας στην κυριολεξία δεν ισχύει για το *ἐνστερνίζομαι,* το οποίο, σύμφωνα με το Λεξικό Κριαρά, στα μεσαιωνικά ελληνικά είχε ήδη μεταφορική σημασία:

(14) *ἐνστερνίζομαι*: αποδέχομαι πρόθυμα, ασπάζομαι

Επομένως οι συγκεκριμένες λεξικές μονάδες εμφανίζονται με κυριολεκτική σημασία από προηγούμενες φάσεις της ελληνικής γλώσσας. Αρκετές από αυτές σε κάποια χρονική στιγμή εισήγαγαν μέσω σημασιολογικού δανεισμού κυρίως από τη γαλλική γλώσσα νέο σημασιολογικό περιεχόμενο[3].

(15) αποκρυσταλλώνω-cristalliser (γαλλ.)
ενστερνίζομαι-embrasser (γαλλ.)
καταπολεμώ-combattre (γαλλ.)
καταπνίζω- étouffer (γαλλ.)
αποτυπώνω-sich ausprägen (γερμ.)

Ο σημασιολογικός δανεισμός, σύμφωνα με την Αναστασιάδη-Συμεωνίδη (1994:34) είναι η διαδικασία κατά την οποία η Γ1 (η ελληνική) δανείζεται από τη Γ2 μόνο το περιεχόμενο, χωρίς την έκφραση. «Το προϊόν αυτού του φαινομένου εμφανίζεται ως νέα -ενδεχομένως απροσδόκητη- σημασία του σημασιολογικού πεδίου μιας λεξικής μονάδας που ήδη αποτελεί μέρους του κώδικα της Γ1»[4].
Οι παρακάτω μονάδες δεν διήλθαν από αυτή τη διαδικασία του σημασιολογικού δανεισμού από άλλη γλώσσα:

(16) αφυπνίζω, επωμίζομαι, επιρρίπτω, διαφωτίζω, αποκορυφώνω, εξατμίζω

Επομένως, οι ρηματικές λεξικές μονάδες που ερευνώνται στην εργασία μορφολογικά υπάρχουν από τα αρχαία ή ελληνιστικά χρόνια. Η σημασία τους εκείνα τα χρόνια ήταν διαφανής και ενέπιπτε στα όρια

[3] Πρόκειται για τη μεταφορική χρήση.
[4] Αναστασιάδη-Συμεωνίδη (1994:34).

της κυριολεξίας. Με την πάροδο των χρόνων η σημασία των ρηματικών μονάδων και των συνάψεων που σχηματίζουν μεταβλήθηκε είτε στο εσωτερικό της ίδιας γλώσσας (της ελληνικής) είτε με δανεισμό σημασίας από αντίστοιχες μονάδες άλλης γλώσσας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα συγχρονικά οι μονάδες αυτές να φέρουν σημασία και χρήση μόνο μεταφορική.

2.2 Τρία πρότυπα συμφραστικότητας

Θεωρείται σκόπιμο να εξετάσουμε εάν η αποκλειστικά μεταφορική χρήση των συνάψεων αυτών συγχρονικά σχετίζεται με το λόγιο σχηματισμό του ρήματος. Γι' αυτό το λόγο θα εξετάσουμε λεξιλόγιο αυτής της κατηγορίας, δηλαδή, λεξικές μονάδες με λόγιο πρόθημα. Παρουσιάζονται τρία πρότυπα (patterns) χρήσης:

Α. Καταγράφονται λεξικές μονάδες που χρησιμοποιούνται μόνο κυριολεκτικά και δεν παρουσιάζουν μεταφορική χρήση:

(17) εμφιαλώνω

κυριολεξία	μεταφορά
εμφιαλώνω το κρασί	***εμφιαλώνω** τις αξίες μου, τη σκέψη

Β. Υπάρχουν λεξικές μονάδες που χρησιμοποιούνται και κυριολεκτικά και μεταφορικά:

(18) αποτυπώνω

κυριολεξία	μεταφορά
αποτυπώνω ένα σχέδιο στο ύφασμα	**αποτυπώνει** την πραγματικότητα στο έργο του

Γ. Καταγράφονται λεξικές μονάδες που χρησιμοποιούνται μόνο μεταφορικά (πρόκειται για τις συνάψεις που εξετάζουμε):

(19) επωμίζομαι

κυριολεξία	μεταφορά
***επωμίζομαι** το σάκο	**επωμίζομαι** μόνο τις ευθύνες, τις υποχρεώσεις

Αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δεν είναι η μεταφορική χρήση μονόδρομος για αυτού του τύπου το λεξιλόγιο. Η αποκλειστικά μεταφορική χρήση δεν οφείλεται στο λόγιο σχηματισμό και στο επίσημο επίπεδο ύφους των μονάδων αυτών.

Επιπλέον, διαπιστώνεται ότι αυτή η δυνατότητα αποκλειστικής μεταφορικής χρήσης παρατηρείται και σε διαφορετικού τύπου λεξιλόγιο που δεν έχει διέλθει τη διαδικασία λόγιου σχηματισμού:

(20) φλογερή καρδιά (μεταφορά) - *φλογερή φωτιά (κυριολεξία)

(21) ελκυστική άποψη (μεταφορά) - *ελκυστικός γερανός (κυριολεξία)

3. Ανάλυση των γλωσσικών δεδομένων

Η περιγραφή των λεξικών συνάψεων οδηγεί στη διαπίστωση ότι αφενός δεν εμφανίζουν συμφραστικότητα (collocability) με την κυριολεκτική διάσταση της σημασίας τους και αφετέρου με τη μεταφορική διάσταση της σημασίας τους δημιουργείται η οικεία, η προσδοκώμενη σύναψη. Εύλογα, λοιπόν, προκύπτει το ερώτημα με ποιον τρόπο συγχρονικά παρακάμπτεται η κυριολεξία σε αυτά τα κατηγορήματα και πώς παρέχει η γλώσσα τη δυνατότητα για μεταφορική χρήση χωρίς αντίστοιχη κυριολεκτική.

3.1 Γνωσιακή (cognitive) θεωρία για τη μεταφορά

Η γνωσιακή θεωρία για τη μεταφορά δίνει προτεραιότητα στις εννοιακές αντιστοιχήσεις: μία έννοια Β που συνήθως είναι αφηρημένη προσλαμβάνεται ως μια έννοια Α που συνήθως είναι συγκεκριμένη (Lakoff and Johnson 1980, Lakoff 1993, Croft and Cruse 2004, Βελούδης 2005). Σύμφωνα με τους γνωσιακούς γλωσσολόγους η μεταφορά είναι εννοιακή στη φύση της (conceptual) και όχι γλωσσική. Η

γλώσσα δεν αποτελεί βασικό τμήμα του μηχανισμού της μεταφοράς, ο οποίος είναι ένας μηχανισμός σκέψης και ερμηνείας του κόσμου. Οι γνωσιακοί γλωσσολόγοι υποστηρίζουν ότι οι γλωσσικές αποδόσεις βοηθούν στο να διαπιστωθεί η πραγμάτωση της εννοιακής μεταφοράς. Η μεταφορά είναι εννοιακής φύσης και συνήθως συσχετίζει μια αφηρημένη με μια συγκεκριμένη έννοια ή ακόμα και πιο γενικές κατηγορίες/ πεδία.

Η εννοιακή φύση της μεταφοράς σίγουρα δεν τίθεται υπό αμφισβήτηση. Τα ρηματικά κατηγορήματα της έρευνας διαχρονικά παρουσίαζαν κυριολεκτική συμφραστικότητα, όμως συγχρονικά δεν παρουσιάζουν. Είναι δύσκολο να εφαρμοσθεί η γνωσιακή θεωρία για τη μεταφορά, στην περίπτωση που το ενδιαφέρον της έρευνας εστιάζεται στο γλωσσικό υλικό και τη συμφραστικότητα που παρουσιάζει, όπως συμβαίνει στη δική μας περίπτωση[5].

Επιπλέον, η γνωσιακή θεώρηση για τη μεταφορά δύσκολα παρέχει ερμηνεία για την κινητοποίηση (motivation) της μεταφοράς: ποιες περιοχές (domains) ή ποιες έννοιες (concepts) εν δυνάμει μπορούν να ερμηνευθούν μεταφορικά και ποιες όχι. Οποιαδήποτε αφηρημένη έννοια μπορεί να αντιστοιχηθεί με οποιαδήποτε συγκεκριμένη έννοια. Δεν εντοπίζονται από τη θεωρία περιορισμοί στην πραγμάτωση της μεταφοράς. Διαπιστώσαμε όμως και πριν ότι κάποιες έννοιες, για παράδειγμα, η έννοια στην οποία αναφέρεται η λεξική μονάδα *εμφιαλώνω*, δεν εμφανίζονται σε μεταφορική χρήση στο λόγο. Κάτω από ποιες συνθήκες ενεργοποιείται ο μηχανισμός της μεταφοράς και τι είναι αυτό που τον κάνει να ενεργοποιείται; Τι είναι αυτό που κινητοποιεί μια μεταφορική ερμηνεία και χρήση.

3.2 Σημασιολογική ανάλυση γλωσσικών δεδομένων

Θεωρούμε ότι, εάν προσεγγίσουμε τα γλωσσικά δεδομένα μας με μια σημασιολογική θεωρία που να εστιάζει στη σημασία των λεξικών μονάδων, θα τα ερμηνεύσουμε με πιο αποδοτικό τρόπο. Στόχος είναι να εξετάσουμε με ποιον τρόπο τα συγκεκριμένα παραδείγματα λειτουργούν μόνο στο μεταφορικό, ενώ η διαδικασία της μεταφοράς προϋποθέτει το μη μεταφορικό. Ακόμα και εάν κάποιος υποστηρίξει ότι το μη μεταφορικό υπάρχει εν δυνάμει, έστω και εάν δεν πραγματώνεται γλωσσικά, αξίζει να δούμε με ποιον τρόπο «παρακάμπτεται» η μη μεταφορική συμφραστικότητα και καταλήγει σε μεταφορική μόνο. Μας ενδιαφέρει η κινητοποίηση της μεταφοράς, δηλαδή, τι είναι αυτό κάνει τη μεταφορά να ενεργοποιείται. Εξάλλου, η γλωσσική συμφραστικότητα δεν είναι αυθαίρετη, προκύπτει και περιορίζεται από τη σημασία των λεξικών μονάδων.

Η ανάλυση που θα ακολουθηθεί συνίσταται σε ανάλυση της λεξικής σημασία του ρήματος των συνάψεων. Η ανάλυση αυτή παίρνει τη μορφή αποσύνθεσης της λεξικής σημασίας (lexical decomposition). Μελετητές που ακολουθούν αυτού του τύπου την αποσύνθεση των κατηγορημάτων είναι οι Jackendoff (1990, 1992), Pustejovsky (1992, 1995), Levin and Rappaport (1992), Rappaport et al (1993). Αποσυνθέτουν τα κατηγορήματα καθορίζοντας την ορισματική δομή[6] (argument structure) και τη λεξική εννοιακή δομή των κατηγορημάτων[7] (lexical conceptual structure). Η αναγνώριση των σημασιακών συστατικών των κατηγορημάτων οδηγεί στην εξακρίβωση του νοήματος.

Η ανάλυσή μας αρχικά εστιάζει στην εσωτερική δομή των κατηγορημάτων και πιο συγκεκριμένα, στην ορισματική δομή του κατηγορήματος. Αν πάρουμε δύο κατηγορήματα ένα σε μη μεταφορική (κυριολεκτική) και ένα σε μεταφορική χρήση, διαπιστώνουμε ότι η ορισματική δομή του ρήματος δε μεταβάλλεται από την κυριολεξία στη μεταφορά:

(22) αποτυπώνει ένα σχέδιο στο ύφασμα [κυριολεξία]
αποτυπώνει την πραγματικότητα στο έργο του [μεταφορά]

Τα ορίσματα και η ορισματική δομή είναι κοινά, και στις δύο περιπτώσεις έχουμε:

(23) [δράστης, θέμα, τόπος]

Αυτό που μεταβάλλεται είναι η σύσταση του θέματος, στην κυριολεξία αντιστοιχεί σε μια συγκεκριμένη οντότητα ενώ στη μεταφορά σε μια αφηρημένη οντότητα. Επομένως την κινητοποίηση της μεταφοράς δεν μπορούμε να την ανιχνεύσουμε στην ορισματική δομή των κατηγορημάτων, εφόσον αυτή η σημασιακή δομή δε μεταβάλλεται από τα κυριολεκτικά στα μεταφορικά κατηγορήματα.

[5] Βλ. και Θώμου (2008) για μια ανάλυση μεταφορικών γλωσσικών δεδομένων με εστίαση στο γλωσσικό υλικό.
[6] Τα ορίσματα εκφράζουν τους συμμετέχοντες (participants) σε μια δραστηριότητα ή μια κατάσταση όπως ορίζεται από το κατηγόρημα (Pustejovsky 1995).
[7] Η λεξική εννοιακή δομή περιλαμβάνει εκτός από τα ορίσματα και λεξικές πληροφορίες για το λεξικό ποιόν ενέργειας (lexical aspect) και τη γενονοτική δομή (event structure) του κατηγορήματος.

3.2.1 Κατηγορήματα με κυριολεκτική και μεταφορική συμφραστικότητα

Εφόσον η κινητοποίηση της μεταφοράς δεν ανιχνεύεται στα ορίσματα του ρηματικού κατηγορήματος, αυτό οδηγεί στην αναζήτηση πιο λεπτών σημασιακών στοιχείων / χαρακτηριστικών (semantic features) του ρήματος για την κινητοποίηση της μεταφοράς. Εξετάζουμε κατηγορήματα που εμφανίζουν και κυριολεκτική και μεταφορική συμφραστικότητα και τα αποσυνθέτουμε στα σημασιακά συστατικά τους.

(24) εξατμίζονται οι σταγόνες [κυριολεξία]
εξατμίζονται τα όνειρα, οι σκέψεις [μεταφορά]

Το κυριολεκτικό ρηματικό κατηγόρημα φέρει το σημασιακό συστατικό «αλλαγή σύστασης» και πιο συγκεκριμένα, «γίνομαι από νερό αέρας». Αυτό το σημασιακό συστατικό δεν το φέρουν τα μεταφορικά κατηγορήματα. *Οι σκέψεις, τα όνειρα* που *εξατμίζονται* εξασθενούν, αλλά δεν υπάρχει αλλαγή σύστασης, ύλης. Αυτό οδηγεί στην παρατήρηση ότι το κύριο σημασιακό συστατικό δεν κινητοποιεί τη μεταφορά, από τη στιγμή που δεν ενεργοποιείται στα μεταφορικά κατηγορήματα. Δεν θα ήταν παράλογο να πούμε ότι κάτι που εξατμίζεται, στη συνέχεια και ως συνέπεια της εξάτμισης, «φεύγει (προς τα πάνω)» και «παύει να φαίνεται/να υπάρχει», να γίνεται, δηλαδή, ορατό. Αυτό το σημασιακό συστατικό που προκύπτει από το πρώτο και κύριο φαίνεται να ενεργοποιείται εκτός από το κυριολεκτικό κατηγόρημα και στα μεταφορικά κατηγορήματα. *Τα όνειρα* που *εξατμίζονται* «φεύγουν» και «δεν υπάρχουν». Η παρατήρηση αποτυπώνεται καλύτερα στον παρακάτω πίνακα:

	ΚΥΡΙΟΛΕΞΙΑ	ΜΕΤΑΦΟΡΑ
εξατμίζομαι	*σταγόνες*	*όνειρα, σκέψεις*
«γίνομαι από νερό αέρας»	+	-
«δε φαίνομαι / δεν υπάρχω»	+	+

Πίνακας 1

Αυτό το δεύτερο σημασιακό συστατικό κινητοποιεί τη μεταφορά και μεταγγίζεται από τις κυριολεκτικές στις μεταφορικές δομές. Η λογική που αναπτύσσεται παραπάνω μοιάζει με τη σημασιακή σχέση της συνεπαγωγής (entailment). Το παράδειγμα του Jackendoff (1990, στο Saeed: 249-50)

(25) X killed Y entails Y died

με το υπερκείμενο εννοιακό περίγραμμα (schema)

(26) X cause E to occur entails E occur

βρίσκει εφαρμογή και στα δικά μας κατηγορήματα. Το κύριο σημασιακό συστατικό συνεπαγωγικά επιφέρει ένα δεύτερο σημασιακό συστατικό. Αυτό το δεύτερο σημασιακό συστατικό εντοπίζεται στα κυριολεκτικά κατηγορήματα. Ανιχνεύεται επιπλέον και στις μεταφορικές δομές, ενώ το πρώτο όχι. Άρα, το συστατικό αυτό κινητοποιεί τη μεταφορά και μεταγγίζεται από τις κυριολεκτικές στις μεταφορικές δομές:

ΡΗΜΑ	συγκεκριμένοΟΥΣ	αφηρημένοΟΥΣ
συστατικό σημασίας	+	-
↓		
[συνεπαγωγή]		
συστατικό σημασίας	+	+

Πίνακας 2

Η ανάλυση ενός δεύτερου ρήματος και των κατηγορημάτων του οδηγεί στο ίδιο συμπέρασμα.

(27) αποτυπώνω ένα σχέδιο στο ύφασμα [κυριολεξία]
αποτυπώνω την πραγματικότητά στο έργο μου [μεταφορά]

Το κυριολεκτικό ρηματικό κατηγόρημα φέρει το σημασιακό συστατικό συστατικό «σχηματίζω το περίγραμμα ενός σώματος σε μια επιφάνεια». Αυτό το σημασιακό συστατικό δεν ενεργοποιείται στα μεταφορικά κατηγορήματα. *Η πραγματικότητα* που *αποτυπώνεται* κάπου, δεν αφήνει κάποιο περίγραμμα. Άρα, και σε αυτή την περίπτωση το κύριο σημασιακό συστατικό δεν κινητοποιεί τη μεταφορά. Ως συνέπεια αυτού του σημασιακού συστατικού προκύπτει το σημασιακό συστατικό «κάνω κάτι αντιληπτό (στους άλλους)», το οποίο ενεργοποιείται και στα κυριολεκτικά και στα μεταφορικά κατηγορήματα. Αυτό το σημασιακό συστατικό που προκύπτει από το πρώτο και κύριο κινητοποιεί τη μεταφορά.

	ΚΥΡΙΟΛΕΞΙΑ	ΜΕΤΑΦΟΡΑ
αποτυπώνω	*ένα σχέδιο*	*την πραγματικότητα*
«σχηματίζω το περίγραμμα ενός σώματος σε μια επιφάνεια»	+	-
«κάνω κάτι αντιληπτό (στους άλλους)»	+	+

Πίνακας 3

3.2.2 Κατηγορήματα με μεταφορική συμφραστικότητα

Η ανάλυση προχωρά σε λεξική αποσύνθεση κατηγορημάτων που εμφανίζουν μόνο μεταφορική συμφραστικότητα.

(28) * επωμίζομαι το σάκο [κυριολεξία]
επωμίζομαι τις ευθύνες [μεταφορά]

Το κύριο σημασιακό συστατικό που θα ενεργοποιούνταν στα κυριολεκτικά κατηγορήματα, εάν υπήρχε κυριολεκτική συμφραστικότητα, θα ήταν το «βάζω κάτι στους ώμους μου». Το κύριο σημασιακό συστατικό δεν το φέρουν τα μεταφορικά κατηγορήματα, όπως παρατηρήθηκε και στις προηγούμενες περιπτώσεις. Αν έχω κάτι στους ώμους μου, συνεπαγωγικά, μπορούμε να πούμε ότι «το παίρνω μαζί μου/είναι δικό μου». Αυτό το δευτερεύον σημασιακό συστατικό που προκύπτει από το πρώτο και κύριο, φυσικά δεν ενεργοποιείται σε κυριολεκτικά κατηγορήματα, εφόσον δεν υπάρχει κυριολεκτική συμφραστικότητα, αλλά ενεργοποιείται στα μεταφορικά κατηγορήματα. Όταν *επωμίζομαι τις ευθύνες*, «τις αναλαμβάνω, τις παίρνω μαζί μου, γίνονται δικές μου».

	ΚΥΡΙΟΛΕΞΙΑ	ΜΕΤΑΦΟΡΑ
επωμίζομαι	**το σάκο*	*τις ευθύνες*
«βάζω στους ώμους»	[+]	-
«το παίρνω μαζί μου/είναι δικό μου»	[+]	+

Πίνακας 4

Η ανάλυση αυτή μας παρέχει τη δυνατότητα να περιγράψουμε με ποιον τρόπο προκύπτουν μεταφορικές δομές, όταν δεν υπάρχουν αντίστοιχες κυριολεκτικές. Λανθάνον, εν δυνάμει, σημασιακό συστατικό που προκύπτει συνεπαγωγικά από το κύριο σημασιακό συστατικό, ενεργοποιείται στη σύναψη του ρήματος με αφηρημένο ουσιαστικό.
Η ανάλυση ενός δεύτερου ρήματος και των κατηγορημάτων του οδηγεί στο ίδιο συμπέρασμα.

(29) *καταπνίγω τα ζώα [κυριολεξία]
καταπνίγω το θυμό μου [μεταφορά]

Το κύριο σημασιακό συστατικό που θα ενεργοποιούνταν στα κυριολεκτικά κατηγορήματα, εάν υπήρχε κυριολεκτική συμφραστικότητα, θα ήταν το «κάνω κάτι να μη ζει». Αυτό δεν ενεργοποιείται στα μεταφορικά κατηγορήματα. Εάν «κάνω κάτι να μη ζει, συνεπαγωγικά, «το κάνω να μην υπάρχει/ να μη φαίνεται». Αυτό το δευτερεύον σημασιακό συστατικό που προκύπτει από το πρώτο και κύριο, ενεργοποιείται στα μεταφορικά κατηγορήματα. Όταν *καταπνίγω το θυμό μου*, «τον κάνω να μην υπάρχει / να μη φαίνεται».

	ΚΥΡΙΟΛΕΞΙΑ	ΜΕΤΑΦΟΡΑ
καταπνίγω	**τα ζώα*	*το θυμό μου*
«κάνω κάτι να μη ζει»	[+]	-
«κάνω κάτι να μην υπάρχει / να μη φαίνεται»	[+]	+

Πίνακας 5

Επομένως, στις περιπτώσεις κατηγορημάτων που εμφανίζουν μόνο μεταφορική συμφραστικότητα παρατηρούνται τα εξής:

Το κύριο σημασιακό συστατικό του ρήματος υπάρχει εν δυνάμει, αλλά δεν ενεργοποιείται, εφόσον δεν υπάρχουν κυριολεκτικά κατηγορήματα. Δευτερεύον σημασιακό συστατικό, που προκύπτει με συνεπαγωγή από το πρώτο, ενεργοποιείται αποκλειστικά και μόνο στη σύναψη ρήματος με αφηρημένο ουσιαστικό, δηλαδή στις μεταφορικές δομές.

ΡΗΜΑ	συγκεκριμένοΟΥΣ	αφηρημένοΟΥΣ
συστατικό σημασίας	[+]	-
↓		
[συνεπαγωγή]		
συστατικό σημασίας	**[+]**	**+**

Πίνακας 6

Η ανάλυση των κατηγορημάτων σε σημασιακά συστατικά δείχνει πώς λειτουργεί η μεταφορά στα γλωσσικά δεδομένα και προσφέρει την ίδια ερμηνεία και για τα κατηγορήματα που εμφανίζουν παράλληλα κυριολεκτική συμφραστικότητα και για τα κατηγορήματα που δεν εμφανίζουν κυριολεκτική συμφραστικότητα. Αντιλαμβανόμαστε ότι και στις δύο περιπτώσεις η μεταφορά κινητοποιείται συνεπαγωγικά από ένα δεύτερο σημασιακό συστατικό. Άρα, εντοπίζεται ένα κοινό πρότυπο ερμηνείας για την κινητοποίηση της μεταφοράς και για τους δύο τύπους κατηγορημάτων.

Η ανάλυση που ακολουθήθηκε στην παρούσα εργασία παρουσιάζει τα ακόλουθα πλεονεκτήματα:

Α. Παρέχει τη δυνατότητα να περιγράψουμε με ποιον τρόπο προκύπτουν μεταφορικές δομές, όταν δεν υπάρχουν αντίστοιχες κυριολεκτικές.

Β. Παρέχει ένα κοινό πρότυπο ερμηνείας για τα ρήματα είτε παρουσιάζουν μόνο μεταφορική συμφραστικότητα είτε παρουσιάζουν κυριολεκτική και μεταφορική συμφραστικότητα. Ο μηχανισμός κινητοποίησης της μεταφοράς είναι κοινός και στις δύο περιπτώσεις.

Γ. Ερμηνεύει την κινητοποίηση της ίδιας της μεταφοράς. Η μεταφορά ως μηχανισμός σκέψης δεν ενεργοποιείται με τυχαίο τρόπο. Η ενεργοποίησή της δεν ανιχνεύεται ούτε στα πρωτεύοντα σημασιακά στοιχεία των ρηματικών κατηγορημάτων, τα ορίσματα. Η κινητοποίηση της μεταφοράς εντοπίζεται σε δευτερεύοντα σημασιακά συστατικά των ρηματικών κατηγορημάτων, τα οποία προκύπτουν συνεπαγωγικά από τα πρωτεύοντα.

4. Συμπέρασμα

Στη συγκεκριμένη εργασία μάς απασχόλησαν μεταφορικές φράσεις που δεν παρουσιάζουν αντίστοιχες κυριολεκτικές φράσεις. Επιχειρήσαμε μια σημασιολογική περιγραφή των παραδειγμάτων. Αποσυνθέσαμε σημασιολογικά τα κατηγορήματα, με σκοπό να ανιχνεύσουμε στα στοιχεία σημασίας των κατηγορημάτων την κινητοποίηση της μεταφοράς. Η μεταφορά είναι δύσκολο να ερευνηθεί έξω από τη γλώσσα, η κινητοποίηση της μεταφοράς εντοπίζεται στη γλώσσα, κατευθύνεται και περιορίζεται από τη γλώσσα. Η μεταφορά κινητοποιείται από τα σημασιακό συστατικά των λεξικών μονάδων.

Βιβλιογραφία

Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Άννα. 1994. *Νεολογικός δανεισμός της Νεοελληνικής, άμεσα δάνεια από τη γαλλική και αγγλοαμερικανική: μορφοφωνολογική ανάλυση*. Θεσσαλονίκη.

Βελούδης, Γιάννης. 2005. *Η σημασία πριν κατά και μετά τη γλώσσα*. Αθήνα: Κριτική.

Γούτσος, Διονύσης. 2003. «Σώμα Ελληνικών Κειμένων: Σχεδιασμός και υλοποίηση». *Πρακτικά του 6ου Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Γλωσσολογίας*. Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης (www.philology.uoc.gr/conferences/6thICGL).

Croft, William, and David A. Cruse. 2004. *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Θώμου, Παρασκευή. 2006. *Λεξι(λογι)κές συνάψεις (lexical collocations) στη Νέα Ελληνική ως ξένη γλώσσα*. Αδ. Διδακτορική διατριβή. Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Θώμου, Παρασκευή. 2008. «Η μεταφορά (metaphor) στην ΟΦ (ΕΠΙΘΕΤΟ + ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΟ)». *Αριάδνη* 14, επιστημονικό περιοδικό Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, 273-291. Ρέθυμνο: Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής.

Ιορδανίδου, Άννα, και Μαβίνα Πανταζάρα, επιμ. 2010. *Χτίζω λέξεις: Πώς σχηματίζονται οι νεοελληνικές λέξεις*. Αθήνα: Κοντύλι.

Jackendoff, Ray. 1990. *Semantic Structures*. Cambridge Mass.: MIT Press.

Jackendoff, Ray. 1992. "Parts and boundaries". In Levin, Beth and Steven Pinker, eds. *Lexical and Conceptual Semantics*. London: Blackwell.

Κριαράς, Εμμανουήλ. *Επιτομή του λεξικού της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημώδους Γραμματείας*. (www.greek-language.gr/greekLang/medieval_greek/kriaras).

Lakoff, George, and Mark Johnson. 1980. *Metaphors we live by.* Chicago: Chicago University Press.

Lakoff, George. 1993. "The contemporary theory of metaphor". In Ortony, Andrew, ed. *Metaphor and thought*. Cambridge: Cambridge University Press.

Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής. 1998. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη.

Levin, Beth, and Malka Rappaport. 1992. "Wiping the slate clean: a lexical semantic exploration". In Levin, Beth and Steven Pinker, eds. *Lexical and Conceptual Semantics*. London: Blackwell.

Μπαμπινιώτης, Γεώργιος. 1998: *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.

Ortony, Andrew, ed. 1993. *Metaphor and thought.* Cambridge: Cambridge University Press.

Pustejovsky, James. 1992. "The syntax of event structure". In Levin, Beth and Steven Pinker, eds. *Lexical and Conceptual Semantics*. London: Blackwell.

Pustejovsky, James. 1995. *The Generative Lexicon*. Cambridge Mass.: MIT Press.

Rappaport, Malka, Beth Levin and Maria Laughren. 1993. "Levels of Lexical Representation". In Pustejovsky, James. ed. *Semantics and the Lexicon*, 37-54. Dortrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers.

Saeed, John. 1997. *Semantics*. Oxford: Blackwell.

Σταματάκος, Ιωάννης, 1972. *Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης*. Αθήναι: Φοίνιξ.